

АНТОНИМИТЕ – В СЪЗНАНИЕТО, В ЕЗИКА И В РЕЧНИКА

*Е. Пернишка, Ст. Василева. Речник на антонимите в българския език.
Второ допълнено и преработено издание.
Наука и изкуство, София, 2014. 507 стр.*

Пенка Пехливанова

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Антонимията като лексикално явление отразява една от схемите на човешкото мислене и познание, а именно сравняването и противопоставянето на представи, което, от своя страна, е един от начините за категоризация и концептуализация на реалността чрез езика. Благодарение на противопоставянето при възприемане на дума за една представа в съзнанието се появява думата за противостоящата на нея. Това се демонстрира най-ясно от данните, получени от свободен асоциативен експеримент – връзката по противопоставяне много често дава доминантния асоциат, т.е. думата с противоположно значение е на първо място по честота в асоциативното поле на множество от думите стимули, особено на тези, които назовават признаци. Нещо повече, дори ако липсва противоположна представа, съответно в езика липсва и назоваваща я дума антоним, съзнанието я търси и си я създава – в резултат от това се появяват двойките от дума стимул и дума реакция като *глава – крака, врата – прозорец*. По същия механизъм в речта възникват и множество контекстови антонимни двойки. Л. Виготски привежда наблюдение на Е. Клапаред, че съзнанието за сходство у децата се появява по-късно от съзнанието за разлика (Л. С. Виготски, Мислене и реч, Наука и изкуство, София, 1983, с. 252).

С други думи, противоположностите са по-тясно свързани от сходствата, силно се привличат и по-бързо се актуализират в съзнанието, отколкото сходствата.

Всичко това дава само малка представа за необходимостта от антонимен речник, който да отрази системата, богатството и сложността, преплитането и разминаването на връзките и отношенията по противопоставяне. Това обаче не означава, че е лесно той да бъде съставен професионално, ако не са налице ясни и убедителни теоретични основи и лексикографски умения – условия, реализирани в рецензияния речник. Първото издание на речника става факт през 1997 г. (изд. къща „Петър Берон“, София) и е подготвено в Института за български език при Българската академия на науките (Секцията по българска лексикология и лексикография) от чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка – изтъкнат учен в областта на българската лексикология и лексикалната семантика и опитен лексикограф, и Стефка Василева-Радославова – също авторка с богат лексикографски опит. Неслучайно това издание е последвано от редица рецензии и отзиви от най-изявени български лексиколози и лексикографи.

Речникът на антонимите в българския език е първият и единствен досега речник от този тип за нашия език. С второто, преработено и допълнено издание, излязло през 2014 г. (*Наука и изкуство*, София), авторките целят да допълнят словника „с нови антонимни редове или с нови лексеми в редовете, както и с редица илюстративни примери, главно за противопоставяне на двете думи в един контекст“ (с. 7, Предговор). Така те отговарят не само на необходимостта от преработка и допълване, която съществува за всеки тип речник заради развитието на лексикалната и семантичната система, но и на необходимостта, породена от интензивното навлизане на нови думи, значения, много често – и на нови понятия, в българския език през последните десетилетия.

Дори започването на речник на определен тип думи, по-точно на определени отношения между думи, каквито са антонимите, изисква тяхното задълбочено теоретично проучване, за да се определи тяхната същност, видове и обхват. На второ място, изработването на концепцията за речника означава практическо осъществяване на теоретичните позиции, които са заели авторите, което го отличава от всички други изследвания. На трето място, при самото изработване на речника се появяват лексикографски въпроси, свързани с правилния подбор на езиковите единици и определяне на значенията и степен на противопоставеност, с редица ограничения и уговорки, адресирани към потребителя на речника.

В предговора много накратко, но точно и ясно са посочени най-същностните характеристики на антонимите и е очертана концепцията на речника, изработена от чл.-кор. д.ф.н. проф. Е. Пернишка. Според даденото тук определение антонимите са лингвистични единици (думи или устойчиви словосъчетания), които са не само с различна форма и семантика,

но и са знакове на напълно противоположни понятия, които са „взаимно обусловени като две страни или два полюса на една по-обща идея, която ги обединява“ (с. 5, Предговор). Речникът „включва значителна част от българските антоними, употребявани в книжовния език“ (с. 6, Предговор) – 1800 заглавни антонимни реда, които обхващат близо 5000 думи. След всяка речникова статия са поместени и производните или сродните на заглавните думи, така че обхватът на речника е много по-голям от този брой думи.

При подбора на единиците е осъществено широко разбиране за явлението, което позволява то да се представи като „единно, цялостно явление с различни прояви“ (с. 11, Предговор) и да обхване четири типа отношения на противоположност, но в същото време поставя и немалко трудности.

Особена група съставлява третият тип антоними, описан в предговора, като назоваващи взаимодопълващи се понятия, всяко от което изключва другото. Трудност тук представлява отграничаването от антонимията на т.нар. „противоречиви понятия, при които едното само отрича, отхвърля другото (слаба, неостра противоположност), но няма собствено положително съдържание, което да покрие цялата останала част на общото родово понятие“, напр. бял – небял, студен – нестуден. Отношението между значенията на този тип думи според авторките е отрицание, а не противоположност, затова не всички такива двойки думи се приемат за антоними. От една страна, такива думи могат да се създадат като окказионализми във всеки момент от говорещия, когато ситуацията и контекстът изискват това, от друга страна – тяхното съдържание може да се изрази и чрез отрицателна форма на глагола предикат (срв. *студен – нестуден, горещ – негорещ*). Вероятно включването на някои думи, образувани по този начин, и в други видове речници предизвиква въпроси и създава трудности. Като четвърта група думи, източник на антоними, са коментирани т.нар. конверсиви, чиито отношения са твърде разнородни и само някои случаи от тях имат антонимни отношения.

За да се представи по-пълно и да се осъществи заявеното широко разбиране за явлението, в речника са включени и някои квазиантоними – които се противопоставят само частично, но се срещат често в речта (*вода – суша*).

Сложност, но и богатство на описанието представлява и многозначността на антонимите, например на членовете на двойки прилагателни като *голям – малък*, на многозначността на заглавни единици, които влизат в редица антонимни двойки, като *вземам – връщам, вземам – давам, вземам – оставям* и др.

Обогатяване и постижение за речниковата статия е и представянето на синонимните редове от думи, чиито значения са също в отношение на противоположност, например при двойката *великолепен – безобразен*. По този начин се представя едновременно антонимното и синонимното богатство на лексиката.

Обогатяване на речника се постига и чрез включване след речниковата статия на думи, производни или изходни за заглавните думи, в тяхната антонимна връзка.

Истинска сложност представлява определянето на първото място в двойката, тъй като е свързано с начина на търсене от читателите на речника. Като основен принцип за това авторките приемат положението, че всеки член на антонимната двойка може да бъде на първо място. Те споменават, но отхвърлят принципа, прокарван от други изследвачи, положителният член или членът на парадигмата с по-проста семантика да заема първото място. Извеждат обаче принципа на първо място да бъде думата, от която е образуван антонимът с помощта на представка за отричане. В това отношение може да се допълни и препоръката като предпоставка за първото място в двойката да се включи честотата на употреба на всеки от членовете на двойката, която вероятно често съвпада като критерий със споменатия и с приетия от авторките на речника. Търсенето в речника е улеснено и от показалец, представящ всички включени думи.

За подбора на примерите към всяко дефинирано значение авторките са положили особени усилия. Примерите са точни, ясни, подбрани от художествени творби с високи качества, както и сред пословици, поговорки, мъдрости, поради което не само демонстрират и доизясняват значенията, а сами по себе си носят познание и естетическо удоволствие при възприемането.

Разбира се, речникът е адресиран към читатели като писатели, филолози, философи, но според мене една от най-важните му роли би била в работата на ученици и студенти за разширяване на познанията върху антонимното богатство на българския език или върху системните отношения в лексиката. Би бил полезен и при преподаване и изучаване на българския език като чужд както на начална степен, така и от напреднали. Тъй като, както се казва в предговора на речника, „Единият (антоним – бел. П. П.) се създава и разбира благодарение на другия“ (с. 9), при безпреводната семантизация на лексика в чуждоезиковото обучение (и в моя опит при преподаване на български език като чужд) в реакциите на обучаемите се вижда, че всеки от членовете на антонимната двойка е нужен за доизясняване на значението на другия.

Чрез начина на представяне на антонимните двойки и редове в Речника на антонимите в българския език се дава пълна картина на тази система в

лексиката на българския език. С всичко, изтъкнато дотук, речникът поставя въпроси, стимулира и предоставя база за нови изследвания върху този интересен тип лексика, както и върху противопоставянето в съзнанието и езика, които биха подпомогнали лексикографската работа върху всеки друг тип речници.

ANTONYMS – IN CONSCIOUSNESS, IN LANGUAGE, IN THE DICTIONARY

Penka Pehlivanova, Assoc. Prof., DSc.
St. st. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo
2, Teodosi Turnovski Str.
Veliko Turnovo, Bulgaria
E-mail: ppehlivan@abv.bg